

TEUFİK MUFTIĆ

PRILOG SEMANTIČKOM IZUČAVANJU ARABIZAMA
U SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

I

Uvodni dio

a) Opće napomene

U svom radu; *O arabizmima u srpskohrvatskom jeziku*¹ dali smo opširniji pregled fonetske i morfološke strukture naših arabizama, dok smo na njihovu sintaksu i semantiku bacili kratak pogled, i to samo na neka pitanja u vezi s tom stranom jezičkog ispitivanja (str. 25—28).

Ovaj rad, nasuprot tome, treba da bolje osvijetli upravo pitanje značenja tih tuđica i okolnosti njihove upotrebe, i to u prvom redu u sadašnjem periodu njihova opstojanja. Pri razmatranju tih pitanja obratiće se pažnja kako na semantičku prirodu pojedinih arabizama ili njihovih grupa u sklopu semantike ostalih riječi našeg jezika, tako i na odnos te njihove stvarne i žive semantike prema ranijoj njihovoj semantici u samom arapskom jeziku (i donekle i na utjecaje u tom pogledu jezika iz koga su preuzeti). S druge strane, obratiće se pažnja i na odnos semantike arabizama posebno prema riječima srodnih ili istih značenja u našem jeziku tj. prema našim sinonimima pojedinih arabizama, kao i prema našoj leksici uopće.

Kao i u spomenutom radu, tako i ovdje dragocjen i osnovni materijal pružilo nam je djelo Abdulaha Škaljića: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Sarajevo, 1966). U ovo djelo su, bez izdvajanja, uključeni uz turcizme (u užem smislu) i farsizmi, kao i naši arabizmi, koliko ih je autor mogao sabrati iz upotrijebljene građe (najviše iz narodne književnosti), te usmeno (iz živog narodnog govora u Bosni i Hercegovini). U tom rječniku od blizu 7.000 turcizama (u širem smislu) otpada na same arabizme preko polovine svih tih riječi. Svakako, da tu nije obuhvaćeno sve blago tih tuđica koje kod nas postoje,

¹ Vidi: Prilozi za orijentalnu filologiju (kratica: POF), sv. X—XI,

1960—61, str. 5—29.

ali ono najbitnije ipak je tu pred nama, pa se na osnovu samo te građe može prići jednom općenitijem razmatranju problema semantičkog ispitivanja arabizama onako kako je postavljen u ovom radu.

Škaljić je u uvodu, između ostalog, dao i interesantne brojčane i druge podatke o podjeli i upotrebi »turcizama« (str. 15—16 i 25—27) koji su djelimično u vezi i s našom temom, pa ćemo se na njih nešto kasnije ukratko osvrnuti. Međutim, u pitanja etimologije (osim izuzetno), pitanje kretanja i ulaska arabizama u naš jezik, te u pitanje dosadašnjeg izučavanja »turcizama« (u čiji su sastav uključeni i arabizmi) nećemo posebno ni bliže ulaziti, ukoliko to ne bude pojedinačno iziskivala naročita potreba detaljnijeg objašnjenja.² Inače, u vezi s tim i sličnim pitanjima, upućujemo na opširnije podatke i izlaganje o tome u uvodnom dijelu Škaljićeva rječnika ili eventualno i pri objašnjavanju etimologije i značenja pojedinih riječi u tekstu samoga rječnika.

Kako su naši arabizmi i inače gotovo redovno uključivani, svjesno ili nesvjesno, među »turcizme«, to se arabizmima nije niko posebno i isključivo bavio, pa ni u pogledu njihove semantike. Zato bi ovaj rad predstavljao prvi pokušaj da se zakorači na to zanimljivo neispitano područje, te da se povuku bar osnovne linije i istaknu pojedini problemi od značaja kako za samu semantiku, tako i uopće za dalje izučavanje naših arabizama bilo samih bilo u sklopu s »turcizmima«.

b) O uslovima semantičkog razvoja arabizama

Iako smo istakli da ćemo se prvenstveno pozabaviti sinhronim ispitivanjem naših arabizama, ipak je potrebno baciti bar letimičan pogled na njihovu prošlost, odn. njihovo porijeklo da bi se tako mogao lakše shvatiti i pratiti njihov dalji razvojni put i stanje u sadašnjosti, a po mogućnosti pogledati i na perspektive njihova razvoja i upotrebe, bar u najskorijoj budućnosti.

Po našem mišljenju, može se govoriti o tri glavna puta kojima su do nas došli ovi arabizmi. Najvažniji od njih po svoj prilici je onaj posredstvom turskog jezika, i to u periodu od dolaska Turaka u naše krajeve. U vezi s tim načinom preuzimanja je i onaj drugi, naime direktno iz samog arapskog jezika, što nam je omogućeno opet posredstvom Turaka, koji su donijeli islam u naše zemlje, a zajedno s njim i arapski jezik, kao vjerski jezik svih muslimana.³

Treći, i to mnogo manje korišten put prodiranja arabizama bili su razni evropski jezici (francuski, njemački, engleski, talijanski, španski). Arabizmi iz njih, pored toga što su veoma malobrojni i ograničene upotrebe, kao i s obzirom na svoj posredni put posredstvom tih jezika i na druge okolnosti, odlikuju se svojim osobitosti-

² Škaljić, op. cit., pod naslovom: Dosadašnji rad na proučavanju turcizama, str. 17—23.

³ O dolasku arabizama (zajedno s turcizmima) uporedi: Škaljić, op. cit., poglavlje: Kako su turcizmi nastali, ko ih je širio, str. 11—13.

ma formalne i druge naravi, te uopće svojom posebnom egzistencijom u našem jeziku nasuprot onima koji su u jezik ušli na prva dva navedena načina. Razlike među arabizmima iz prve dvije grupe teško i da postoji u znatnijoj mjeri, pa se ne mogu jasnije ni povući, osim samo u izvjesnom smislu ili pojedinačno.

Arabizme koji su doprli do nas posredstvom turskog ili neposredno iz arapskog jezika možemo svrstati u jednu grupu ne samo zbog njihova porijekla iz jednog posebnog, islamskog kulturnog kruga, nego i s obzirom na njihovu mnogobrojnost i raznovrsnost, te na posebna obilježja i široku upotrebu kako u živom narodnom govoru, tako djelimično i u književnom jeziku.

Drugu mnogo manju skupinu sačinjavali bi arabizmi koji su doprli putem evropskih jezika, dakle iz jednog sasvim drugog kulturnog domena, sa skućenijom semantikom i užom upotrebom ograničenom prvenstveno na naš književni jezik. Iz svih tih i drugih razloga i treba odvojeno promatrati njihove osobitosti, upotrebu pa i semantički razvoj kao i rezultate toga razvoja tj. konkretne karakteristike značenja takvih arabizama. U ovom radu ovom grupom nećemo se posebno baviti, nego ćemo samo uzgred dotaknuti poneko interesantno pitanje u vezi s njima i našom temom ispitivanja.⁴

S obzirom na svoj postanak, može se posebno promatrati i grupa hibridnih riječi koja je obrazovana na nearapskim područjima od arapskih riječi pomoću stranih afiksa ili gotovih tuđica povezanih uz njih. Ovdje bi nas najviše zanimali takvi arabizmi koji su obrazovani od arapskih riječi (najviše nominalnog porijekla) uz pomoć raznih elemenata našeg jezika tj. nastali na našem domaćem jezičnom području. Na taj način stvoren je velik broj novih imenica, pridjeva, priloga i glagola koji se u arapskom jeziku tvore na drugi način, sasvim drugim sredstvima obrazovanja riječi. Tim stranim elementima modificirana je i semantika arapskih riječi uz koje su ti elementi upotrijebljeni, pa je ona često dobila i sasvim nove vrijednosti u skladu s funkcijama stranog elementa, a dajući arapskoj riječi nijanse značenja ponekad nepostojeće uopće u semantici arapskog jezika.

Osim tih morfoloških i drugih jezičnih činilaca koji su manje-više djelovali i na semantičko nijansiranje značenja arapskih riječi, mnoge od njih same po sebi već su doživjele razne semantičke promjene pod utjecajem i drugih faktora. To su, s jedne strane, vanjski uvjeti razvoja jezika kao društvene pojave na političkom, ekonomskom, naučnom, umjetničkom, te uopće na kulturno-historijskom području života dotične ljudske zajednice kao nosioca određenog jezika ili dijalekta.⁵ S druge strane, tu su i endogeni faktori psihološke, intelektualne, estetske i slične naravi vezani kako za pojedinca,

⁴ O orijentalnim riječima (među njima i arabizmima) u evropskim jezicima, iz kojih su neki preuzeti i u naš jezik, vidi npr., rječnik: K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wör-*

ter orientalischen Ursprungs, Heidelberg, 1927.

⁵ Uporedi o egzogenim silama: Dr. Petar Skok, *Pregled francuske gramatike*, Dio prvi, Zagreb 1938, str. 198—201, § 497—499.

tako i za cijelu jezičnu grupu kao stvaraoca i nosioca jezika, te konačno i za samu unutarnju semantičku odn. općejezičku strukturu. Tako ti razni faktori, kao što je narodna etimologija pa figurativna upotreba riječi kao odraz ne samo umjetničkog nego uopće jezičnog stila, te raznolikost čovjekova stava kako u intelektualnom, tako i u emocionalnom pogledu prema sadržaju značenja u živoj upotrebi riječi, sve to djeluje na manje ili veće semantičke promjene riječi. Te promjene mogu nastati usljed upotrebe riječi konkretnog značenja u apstraktnom smislu u vidu raznih tzv. stilskih figura od kojih su između mnogobrojnih za semantički razvoj riječi najvažnije: elipsa, eufemizam, ironija, hiperbola, metafora, metonimija i sinegdoha.

Osim te vrste promjena značenja riječi, postoje i one koje se odnose na obim njihova pojma, i to na njegovo proširenje (ekstenziju) ili suženje (restrikciju). Dalje, značenje riječi može doživjeti promjenu i u pogledu svoje afektivne vrijednosti, te u tom pogledu imati poboljšanje (amelioraciju) ili pak pogoršanje (deprecijaciju) svoga prvobitnog pojma. Konačno, osnovno značenje nekih riječi može pretrpjeti manju ili veću promjenu svoga intenziteta odn. jačine osjećanja vezanog za ta značenja, te ga može bilo pojačati bilo oslabiti u odnosu na prvobitno neutralno stanje značenja dotične riječi u tome smislu.

Kod izvjesnog broja arabizama zapažamo i tzv. promjene gramatičke vrijednosti koje se odnose na njihovu vrstu, funkciju, rod ili broj. Usljed takvih promjena dolazi nekad i do većeg pomjerenja prvobitnih značenja tih riječi, pa i do većih semantičkih promjena.

Mnogi arabizmi doživjeli su ovakve razne promjene prešavši u posrednički jezik ili pak tek nakon primanja u naš. Razmatrajući te promjene, nećemo se zadržavati na historijatu svih semantičkih promjena kroz koje su prošle pojedine arapske riječi prije njihova prelaza u naš jezik. Nas će prvenstveno zanimati promjene koje su nastale kod samih arabizama tj. kod arapskih riječi koje su postale sastavnim dijelom leksike posredničkog odn. našeg jezika prema stanju značenja tih riječi u periodu te promjene. Tako, npr. riječ *ḥ a d ž* (< *ḥ a ḡ ḡ*) već je u arapskom doživjela sužavanje svog prvobitnog šireg pojma dobivši u doba pojave islama značenje »hodočašća« u Mekku. Mi smo tu riječ preuzeli u tom suženom značenju vjerskog termina, dok nam je njeno prvobitno značenje ostalo nepoznato tj. nije u upotrebi kod tog našeg arabizma.⁶

Raznovrsnim utjecajima kako samih riječi međusobno, tako i njihovih značenja na te riječi i na značenja drugih riječi, te zbog spomenutih semantičkih promjena riječi, dolazi često do toga da se za isti pojam u jeziku upotrebljavaju u isto vrijeme po dvije i više riječi (pojava sinonimije). Nasuprot tome, javlja se možda još češći slučaj da pojedina, jedna te ista riječ ima istodobno više značenja (pojava polisemije). Najzad, jedna, odn. dvije ili i više riječi mogu

⁶ Razvoj značenja izvjesnog broja islamskih termina još od pre-dislamskog perioda prati Abū Hātim

Ahmad b. Hāmdān Al-Rāzī (umro 322/934) u svoime djelū Al-Zīnat.

posjedovati međusobno potpuno suprotna značenja (pojava antonimije).

U vezi s ovim pojavama u našem jeziku, a vezanim i s upotrebom arabizama u njemu, nije bilo dosada posebnih radova. Mislim da bi naročito trebalo posvetiti veću pažnju pojavi sinonimizacije kod nas u vezi s primanjem arabizama u naš jezik te razmotriti odnos takvih sinonima kao i suprotnu pojavu desinonimizacije tj. gubljenja takvih sinonima, a posebno arabizama, kao posljedice te pojave, jer postojanje naših dobrih zamjena za arabizme svakako je jedan od presudnih činilaca da se mnogi arabizmi postepeno i definitivno, kao i iz drugih raznih razloga, gube iz žive upotrebe u našem jeziku.

c) O upotrebi arabizama

Što se tiče upotrebe naših arabizama, mogu se ovdje dati samo izvjesna opća zapažanja i postaviti u vezi s njom određena pitanja na koja će tek buduća istraživanja moći dati zadovoljavajući i konačan odgovor.

Za pojedine arabizme ili čitave njihove grupe nije teško odrediti domen upotrebe, pa eventualno i razloge, kao što je to, npr. slučaj s arabizmima iz područja vjerskog života muslimana kao i s njihovim osobnim imenima (i prezimenima) čija se upotreba bazira, dakle, na konfesionalnoj osnovi. Donekle bi se na takvoj osnovi mogla zasnivati i upotreba određenih arabizama u narodnim pjesmama (i drugim umotvorinama) muslimana, ali takva upotreba prešla je u narodnu književnost i pripadnika naših naroda drugih konfesija. Inače, određeni arabizmi (odn. turcizmi u širem smislu) vezani su za takvu književnost kao i za narodni govor uopće, dok je njihova upotreba u umjetničkoj književnosti, odn. književnom jeziku općenito, više ograničena i zavisna od raznih faktora u vezi sa sadržajem tih djela i namjenom koja im se daje od strane pisca, odn. u zavisnosti je od njegova jezika i vremena u kome je djelovao. Davanje određenog lokalnog kolorita zahtijevalo je u određenim slučajevima obimniju upotrebu ovih tuđica, a i sam vremenski faktor igrao je dobrim dijelom važnu ulogu pri tom. Naime, vremenom se, manje-više, mijenja i odnos društva prema toj upotrebi s obzirom na razne okolnosti njegova razvoja i manifestacija života u njemu. Kako jezik mora pratiti razvoj zajednice u kojoj se upotrebljava i uzastopno ići za stvarnim zbivanjima u njoj, to se mnoge riječi i značenja mijenjaju ili gube. Takva je onda i sudbina mnogih arabizama čiji razvoj ili, pak, gubljenje iz upotrebe ima svakako i svojih specifičnosti.

Mnogi arabizmi promjenama samog života i društvenih odnosa morali su promijeniti, bar donekle, i svoje značenje, drugi su ograničili svoju upotrebu ili su opet treći potpuno izašli iz nje. Neki su od njih ostali još samo, npr., u narodnim pjesmama ili u određenim mjestima i krajevima, neke poznaju još samo starije generacije, ali ih njeni pripadnici ni sami više ne upotrebljavaju u svakodnevnom govoru, a naročito ne i u pisanoj riječi. Nasuprot tome, ima znatan

broj arabizama koji su još u široj upotrebi i danas, pa i u književnom jeziku. Razlog za to je, s jedne strane, što neki od njih i nemaju nikakve domaće ili druge dobre zamjene (kao npr. arabizmi: duhan, džep, kafa, kna, kula, rakija, sedef, šifra itd.) ili s druge strane ne mogu je ni imati s obzirom na specifičnost svojih značenja (npr. ahmedija, def, džezva, halva, džube, kadaif, nalune, salep, sarač, sedžada i dr.). Druga grupa ovih riječi, sasvim uobičajenih u narodnom govoru, u književnosti se upotrebljava samo iz određenih razloga, npr. radi vjernosti prikazivanja stvarnog života u lokalnom ambijentu i slično (kao što su, npr. riječi: asker, batal, belaj, dever, dućan, džada, dželat, fajda, hajvan, hamajlija, hator, inad, kavga, mahmuran, merak, mušterija, sokak i dr.).⁷

O frekvenciji upotrebe pojedinih arabizama ili njihovih skupina, o geografskoj raširenosti, razlozima proširenja ili ograničenja te upotrebe, odn. potpunog gubljenja arabizama mogli bi se navoditi još mnogi bliži i dalji uzroci i podaci, ali za jedan naučni prilaz svim tim problemima potrebno je još mnogo istraživanja, dubljeg i svestranijeg, di bi se moglo naći i adekvatnije rješenje za njih.

Konačno, u vezi s upotrebom arabizama može se govoriti i s obzirom na to kojem domenu života pripadaju pojedine njihove grupe i mogu se dati statistički podaci o tome, kao što je za »turcizme« učinio A. Škaljić davši u svom rječniku: »Pregled riječi po sadržaju« (str. 25—26). Dobrim dijelom (naravno s umanjenim ciframa s obzirom na manji broj samih arabizama među njima) taj bi pregled mogao važiti i za arabizme, jer oni predstavljaju veći dio riječi toga rječnika. Zato navedeni podaci, u stvari, prvenstveno i važe za njih, dok bi se na prave »turcizme« i farsizme odnosio znatno manji broj primjera, a samo bi u nekim određenim grupama (eventualno npr.: »Vojška i vojni izrazi«, »Oružje i ratna oprema«, »Konji i konjska oprema« i sl.) oni imali prevagu nad arabizmima. Pod pretpostavkom da je takvo zaključivanje ispravno, vidimo iz »Pregleda« da na prva dva mjesta dolaze riječi iz oblasti vjerskog života i lična imena muslimana, dakle najvećim dijelom arabizmi, što je bilo prirodno i očekivati s obzirom na to da je arapski upravo na tom području imao najjači upliv na jezike drugih islamskih naroda. Iako je zaista vrlo velik procenat arabizama iz tog domena života, ipak među njima nalazimo i riječi iz mnogih drugih najraznovrsnijih oblasti ljudske aktivnosti uopće. To vjerojatno proizlazi iz svestranog utjecaja arapskog jezika na turski (kao i na perzijski) jezik, a kako smo već ranije istakli, najveći dio arabizama došao nam je upravo tim posrednim putem, te je to, dakle, osnovni uzrok takve raznolikosti u pogledu njihova »sadržaja«. Uputivši na taj »Pregled«, nećemo se više zadržavati na tom pitanju podjele arabizama, a koje se ni inače ne postavlja izravno kao zaseban problem našeg razmatranja.

⁷ O arabizmima (kao i »turcizmima«) ove vrste, kao i one prethodno spomenute, uporediti: Škaljić,

op cit., poglavlje: Klasifikacija i podjela turcizama, str. 15—17.

II

O semantici arabizama

A. Narodna etimologija i hibridne riječi

Ovdje ćemo pojam narodne (ili pučke) etimologije, odn. etimološke asocijacije⁸ uzeti u nešto širem smislu tj. kao pojam općeg djelovanja strukture našeg jezika pri tvorbi oblika i poimanju značenja naših arabizama što se naročito ispoljava kod hibridnih riječi obrazovanih od arapskog elementa (najčešće imenice) uz pomoć stranih afiksa ili samostalnih tuđica među kojima ima znatan broj i iz našeg jezika. Razmatrajući u prvom redu semantičku prirodu takvih oblika, nećemo ovdje nabrajati sve takve afikse i riječi koji ulaze u sastav hibrida, nego ćemo samo istaknuti neke karakteristične pojave u vezi s njima.⁹

U nekim slučajevima, upravo pod utjecajem narodne etimologije, pojedini afiksi nisu semantički nimalo promijenili značenje arapske riječi, ali su joj svojim pridolaskom donekle približili sam oblik određenoj klasi naših riječi. Tako, npr., arapski pridjev *abraš*, pored upotrebe u tom svom prvobitnom obliku, dobio je i naše pridjevske nastavke *-ast* odn. *-ljiv*, zadržavši pri tom isto značenje (pjegav, šaren). Slično je, npr., i s riječi *bejaz* (*bejazi* i *bejazli*) sve u značenju: bijel, samo što arapsko *bejaz* (<*bayād*) prvobitno znači: bijela boja i što ovdje nisu uoptrijebljeni naši sufiksi (nego arapski *-i* odn. turski *-li*). Ipak, u oba slučaja sufiksi su dodati da bi se bolje označila pridjevska priroda dotične arapske riječi. Ovome su slični primjeri riječi: *Arap(in)*, *bakal(in)*, *dunja(luk)*, *esmer(ast)*, *halal(uk)*, *hijanet(luk)*, *kabaha(tluk)*, *marifet(luk)*, *sef(luk)*, *zinaluk* (<*zinā*), ali ovaj prvobitni oblik nije u nas u upotrebi. I ovdje razni sufiksi morfološki približavaju i samostalno upotrebljavane arapske riječi nama u tom pogledu bolje označene kategorije riječi pomoću tih sufiksa.

Što se tiče ovakvih hibridnih izvedenica pomoću raznih prefiksa i sufiksa koji, manje-više, nijansiraju značenje osnovne riječi, a nekad i znatnije udaljavaju od njega, primjeri su vrlo mnogobrojni, a nijanse značenja raznovrsne već prema ustaljenoj funkciji dotičnog afiksa. Sve afikse i njihove funkcije nećemo ovdje razmatrati, nego ćemo navesti samo one najvažnije.

Ima više sufiksa za oznaku vršioaca radnje, imaoca neke osobine i uopće osobe koja ima određeni odnos prema onom što znači osnovna riječ. Za ovu funkciju češće se upotrebljavaju sufiksi turskog porijekla: *-čija*, *-džija*, *-lija* (npr. *čevapčija*, *abadžija*, *ašiklija*); rjeđi su perzijski: *-čar*, *-dar* (*hizmečar*, *haznadar*); isto su tako rijetki u ovoj upotrebi i naši sufiksi: *-ina*, *-janin* (*-ljanin*),

⁸ O pojmu »narodne etimologije« vidi: S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Berne 1952, str.

121.

⁹ O raznim hibridima ukratko govori i Škaljić, op. cit., str. 44–45.

-kinja, -nik (budalina, mahaljanin, Arabljanin, adžamkinja, habernik). Pojedinačni su samo slučajevi sufiksa drugog porijekla u ovoj službi, kao što je, npr., sufiks -ist u riječima kao: arabist, osmanist i sl. iz oblasti književne upotrebe.

Za izvođenje apstraktnih imenica (sa značenjem stanja, svojstva, vršenja radnje i dr.) pored našeg sufiksa -nje (dodavanog na razne glagolske osnove, ponekad i same izvedene, kao npr. ašikovanje, belaisanje) kod hibridnih riječi najčešći je turski sufiks -luk, koji osnovnoj riječi daje razna apstraktna značenja (kao u primjerima: asiluk, ašikluk, hadžiluk, muftiluk itd.). Ima, međutim, slučajeva da riječ ovim sufiksom dobije i konkretno značenje s dotičnom osnovnom riječi (npr.: abadžiluk, haliluk, kadiluk i sl., gdje označava mjesto u širem smislu). U prvom primjeru sufiks -luk dodat je već po sebi izvedenoj riječi (od arapskog (abā) s turskim sufiksom -dži). Analogan je slučaj i sa apstraktnim derivatima pomoću sufiksa -luk od pridjeva izvedenih od arapskih riječi turskom postpozicijom -suz, kao što su npr. riječi: arsuzluk, edepsuzluk i sl., o kojima će još biti govora kod pojave antonimije.

Inače su rijetki neki drugi afiksi za derivaciju apstraktnih imenica, kao što je, npr., naš sufiks -ština (u: budalaština, fukarastina) ili strani sufiks -ika u književnoj upotrebi (dodan već po sebi izvedenim osnovama kao npr. u riječima: arabistika, osmanistika i sl.).

Ostali razni sufiksi (neki i stranog porijekla) kod imenica uopće dolaze samo pojedinačno nijansirajući značenje dotične arapske riječi u skladu sa svojom funkcijom pri derivaciji u našem jeziku, a u nekim slučajevima mijenjaju to značenje u posebnom smislu i znatnije se udaljavajući od prvobitnog. Tako, npr., deminutivni naš sufiks -čić, izgubivši gotovo potpuno tu svoju prvobitnu funkciju, daje arapskoj riječi »ćevap« (< k a b ā b) posebno značenje u hibridu: ćevapčić. Međutim, u hibridu: »sabahčić« (i analogno u turcizmu: akšamčić), zapravo nije riječ o izvođenju našim sufiksom -čić, nego o skraćenoj turskoj riječi »čiček« (cvijet), iako tu riječ, pod utjecajem narodne etimologije, većina vjerovatno izgovara kao »sabahčić«, smatrajući je obrazovanom pomoću našeg sufiksa -čić.

Hibridni pridjevi izvođeni su po uzoru na naše raznim sufiksima, a od stranih sufiksa pažnju zaslužuju naročito -li (turskog porijekla). Što se tiče značenja ovako izvedenih pridjeva, ona obilježavaju kao i kod nas: pripadanje, svojstva i građu kao i razne druge odnose već prema značenju riječi iz kojih se deriviraju. Od naših sufiksa da spomenemo: -(a)n (avetan, beriĉetan, haran); -ast (abrašast, ĉibarast); -in (kadijin, Alijin, Fatimin); -ljiv (abrašljiv, hatarljiv); -ov (vezirov, Osmanov); -ski (arapski, fukarski, zanatski).

Turski sufiks -li najviše dolazi kod kvalitativnih imenica označavajući posjedovanje tom imenicom naznačenog svojstva (npr. beriĉetli, ĉiburli, hairli, ilumli, kaharli, kuvetli, lezetli, marifetli, saburli, terbijeli i sl.). O čestoj tur-

skoj postpoziciji -suz, koja služi za izvođenje pridjeva, govorićemo u vezi s pojavom antonimije.

Naš jezik s obzirom na svoju specifičnu morfološku strukturu, nije mogao primiti arapske glagole u njihovom prvotnom obliku, nego ih je izvodio iz nominalnih oblika putem derivacije tj. pomoću naših glagolskih nastavaka (a nešto i sufiksom -isa preuzetim iz grčkog, ali posredstvom turskog jezika).¹⁰ Osim toga, modificirao je i njihova značenja i pomoću izvjesnog broja naših prefiksa shodno njihovim funkcijama pri izvođenju naših glagolga. Tako je stvoren znatan broj hibridnih glagola raznih vrsta: prelaznih, neprelaznih i povratnih, čiji je aspekt (trajni, trenutni, inhoativni, iterativni, recipročni) izražen ponajviše pomoću afiksa (najčešće prefiksa) označavajući uz to kao i u naših glagola: radnje (konkretne ili apstraktne); promjene (prijelaz iz jednog stanja u drugo ili zadobijanje novog svojstva); stanja (u kojima se nalaze osobe, predmeti, pojave i dr.). Pri ovakvoj derivaciji na obrazovanje glagola iz arapskih imenskih oblika nije bila presudna samo analogna forma naših glagola nego, svakako, istodobno i njihova semantika, te su pri tom za izvođenje kao uzor često poslužili i naši sinonimni glagoli (kao, npr., kod hibridnog glagola: (iz) iladžiti skovanog potpuno po ugledu na naš: (iz) liječiti). Tu je, dakle, analogija potpuna i formalno i etimološki, ali slučaj ne mora uvijek biti takav. Tako, npr., kod riječi: nanijetiti = naumiti uz formalnu podudarnost ne nalazimo i etimološku, jer je prvo izvedeno iz arapske imenice: »nijet« = namjera, dok je naš glagol deriviran iz imenice »um«. Ipak, u oba slučaja semantička podudarnost između hibridnog i čisto našeg glagola je potpuna.

Ovdje su u upotrebi slijedeći naši prefiksi: do- (dohaberiti), iz- (izdevetati), na- (nakastiti), ob- (obihmaliti), od- (oddževabiti), po- (pobudaliti), pod- (potkuvetiti se), pre- (predeverati), pri- (pritehiriti), pro- (proteferičiti), raz- (razhalvatiti se), s- (skastiti), u- (uvakufiti), uz- (uzharuniti se). Ovi prefiksi većinom služe da se od trajnih obrazuju trenutni glagoli, dakle u svrhu promjene aspekta glagolske radnje. Međutim, oni često ujedno i nijansiraju tj. manje ili više modificiraju i značenje osnovnog glagola, odn. riječi iz koje se izvode novi. U ta raznovrsna nova značenja nećemo detaljnije ulaziti, jer su ona s jedne strane već ispitana kod analognog obrazovanih naših glagola (ili njihovih derivata), a s druge strane zato što ovdje zasada povlačimo samo osnovne crte i ističemo najvažnija pitanja za buduće istraživanje, a neka, pak, pitanja u vezi s hibridnim riječima biće još dotaknuta u našem daljem izlaganju.

Govoreći o hibridima, treba spomenuti i velik broj složenih riječi (po shvatanju naše morfologije), i to onih kod kojih je u sastavu pored arapske riječi i neka strana riječ samostalnog značenja (dakle, ne strani afiks). Ta strana riječ može biti iz našeg, ali je pretežno iz

¹⁰ Opširno o »turcizmima« izvedenim pomoću sufiksa -isa(ti) govori

Škaljić, op. cit., str. 41—43.

neko drugog jezika (najviše turskog, pa perzijskog i dr.). Kako su ove složenice sastavljene od najmanje dva elementa (što je ujedno i najčešće), to su im i značenja kompleksnija, a zavisije, naravno, od sastavnih dijelova takve složene riječi koja može prvobitno predstavljati tzv. izafetsku konstrukciju, odn. genitivnu vezu (tursku ili perzijsku). Pri tome, arapska riječ ne mora, ali može doživjeti i manja ili veća pomjeranja svoga prvobitnog značenja. Ovakve hibridne složenice s našom riječi u svom sastavu sasvim su malobrojne, a primjeri su im: *a d ž e m - p â s*, *h a b e r n o s a*, *k u f u r - b e s j e d a*, *h a d ž i n e d o m a k*. O hibridima s našom negacijom ne biće govora pri razmatranju pojave antonimije. Zanimljiv je slučaj utjecaja narodne etimologije pri tvorbi hibrida: *z e l e n k a d a*, gdje prvi dio (zelen) predstavlja izmijenjenu arapsku riječ, što se vidi iz varijante ove složenice: *z e r e k a d a*.

Osim manjeg broja izuzetaka s češćom upotrebom (kao što su npr.: *a t m e j d a n*, *b a d a v a d ž i j a*, *b e s p a r a*, *b e z b e l i*, *b e z i s t a n*, *b i h a b e r*, *b u k a d a r*, *g u s u l h a n a*, *g u l a n f e r*, *h a r a m b a š a*, *k a f a n a*, *k i b l e n a m a*, *k i r a e t h a n a*, *k u m r i k u š a*, *K u r b a n - b a j r a m*, *k u t u b h a n a*, *m u s a f i r h a n a*, *n a l e t o s u m*, *n o b e š e ć e r*, *s i h i r b a z*, *s o f r a b o š ć a*, *š a h - m a t* (književne upotrebe), *š i š - ć e v a b*, *v a k u f n a m a*, *v a s i j e t n a m a*, *z a b a d a v a*, *z a b r e m e d e t* i dr.) ovakvi hibridi, koji pored arapske imaju stranu riječ u svom sastavu, iako su daleko brojniji od onih s našom riječi, ipak su vrlo rijetki u svakodnevnom govoru (osim gornjih i sličnih izuzetaka). To je možda zbog samih značenja ili nestanka u stvarnosti onoga što su označavali, a još više zbog svog složenog oblika koji često odudara od morfološke strukture našeg jezika koji u principu ne voli složene riječi, a pogotovu ne one koje nisu obrazovane po uzoru na najčešće tipove složenica u široj i živoj upotrebi u njemu (kao što su, npr.: *a d ž a m - š a l*, *b a d e m - z e j t i n*, *b e n e f s i l e*, *d ž e m a t - b a š a*, *i r a k i s a f u n*, *k u d r e t - t o p o v i*, *m e k t e b - h o d ž a*, *m u m - m a k a z e*, *n e m e l a z u m*, *š e h a d e t - p a r m a k*, *z e j t i n - t a n e* i dr.).

Koliko je snažan utjecaj morfologije s jedne i semantike našeg jezika s druge strane na formiranje oblika, odn. značenja naših arabizama, moglo bi se jasnije i potpunije sagledati kada bismo uporedili oblike arapskih glagola (ili i drugih riječi) kao i njihova značenja i gramatičke funkcije s odgovarajućim formama i semantikom naših glagola (i drugih riječi). Međutim, promatranje bi se moglo usmjeriti i u negativnom smislu tj. mogli bismo vršiti upoređivanje, npr., između oblika i njihovih značenja arapskih glagola kojih nema u našem jeziku ili obratno. Tada bi se, svakako, još očevidnije pokazalo koliko vlastita struktura našeg jezika (formalna i sadržajna) oblikuje arapske riječi po svojim uzorima i u jednom i u drugom pravcu služeći se pri tom gotovo isključivo poznatim sredstvima, a rijetko posežući za tuđim i nepoznatim. To je upravo slučaj u narodnoj etimologiji, odn. uopće pri usvajanju tuđih riječi (ili samo pojedinih stranih elemenata) i njihovom usklađivanju i uklapanju u vla-

stiti jezičnu strukturu. Takav je bio slučaj i s fonetskim, fiziološko-akustičkim osobitostima arapskih riječi kada su postale našim arabizmima prilagodivši se prethodno u potpunosti zahtjevima fonetike našeg jezika s neznatnim brojem izuzetaka u tom pogledu.

B. Figurativna upotreba arabizama

To je, u stvari, odstupanje od ustaljenog načina izražavanja i pomjeranje u većoj ili manjoj meri prvobitnog (obično konkretnog) značenja riječi u neko novo (preneseno, figurativno), često apstraktno značenje. Takvom se upotrebom bavi stilistika, odn. književna teorija pri estetskoj analizi literarnih djela.¹¹ Međutim, figurativnost izražavanja nije svojstvena samo umjetničkom ili književnom jeziku uopće, nego se ona javlja i u svakodnevnom govoru, u narodnoj književnosti i sl., i to u velikoj mjeri i tako da mi toga često nismo uopće ni svjesni. Utjecaj tzv. stilskih figura na promjene značenja mnogih riječi naći ćemo prema tome i u semantičkoj strukturi jezika uopće tj. u lingvističkom stilu svakog jezika.¹² U tom pogledu među jezicima postoji često velika sličnost, pa i potpuna podudarnost u određenim izražajnim sredstvima; te su zato česti međutjecaji i uzajamna preuzimanja i samog načina upotrebe pojedinih riječi i sintagmi, pa i one figurativne. Zato je često teško ustanoviti da li je neka semantička promjena određene riječi (ili izraza) nastala još u samom arapskom jeziku, u jeziku preko koga nam je došla (npr. u turskom) ili tek po prelaženju njenom u naš jezik. Mi smo, dakle, primali arapske riječi u određenim, često već odranije promijenjenim značenjima. Međutim, postoji uvijek i potencijalna mogućnost da se i ta značenja dalje pomjere, nijansiraju, figurativno upotrijebe, i to sve u skladu s lingvističkim stilom našeg jezika, odn. njegovom semantičkom strukturom. Tako, npr., arabizam *dželat* (< ğalālā d), koji je već u arapskom promijenio svoje prvobitno značenje, možemo upotrijebiti *metaforički* za oznaku okrutnog čovjeka. Slično tome riječ »*maštrafa*« (< mašrabat) upotrebljena je *metonimijski* kada se kaže: popij maštrafu šerbeta, jer se tu riječ za oznaku posude upotrijebila u značenju njena sadržaja. Tako opet pridjev »*zihinli*« = pametan, možemo u *ironiji* reći čovjeku kome, u stvari, pripisujemo sasvim oprečno svojstvo umne ograničenosti. Neki arabizam, ušavši u određen složen izraz, dobije s ostalim riječima u toj sintagmi sasvim novo figurativno značenje, kao što je, npr., slučaj u *eufemizmu*: »preseliti se na ahiret« u značenju: umrijeti. Naravno, i za druge »stilске figure« mogu se navesti brojni primjeri s našim arabizmima. Međutim, smatrajući da u figurativnoj njihovoj upotrebi nema nekih izuzetnih osobenosti u poređenju s takvom upotrebom čisto naših riječi (ili i drugih tuđica)

¹¹ O figurativnoj upotrebi riječi sa tog stanovišta, uporediti, npr., poglavlje: »Stilske figure« u djelu: Dragiša Živković, Teorija književno-

sti, Beograd 1955, str. 32—60.

¹² O utjecaju stilskih figura na semantiku riječi, vidjeti: P. Skok, op. cit., u odjeljku IV, str. 196—207.

sa semantičkog stanovišta, nećemo dalje navoditi primjere i za sve ostale takve »figure«. U stilskoj, pak, upotrebi arabizama na užem području umjetničkog stvaralaštva, u njihovoj evokativnoj ili emotivnoj vrijednosti u svakom beletrističkom djelu, odn. kod svakog pisca, naišli bismo, svakako, bar na poneku osobitost u tom pogledu. Međutim, to ne može spadati u ovakvu vrstu rada koji se prvenstveno bavi semantičkim posmatranjem leksičkih značenja pojedinih arabizama i pojava u neposrednoj vezi s njima. Što se tiče, dakle, figurativne upotrebe naših arabizama, mišljenja smo da se za njih može reći da su potpuno uključeni, kao i ostale naše riječi, u semantički sistem našeg jezika bez naročito karakterističnih odstupanja od njega u tom pogledu, a zadatak je stilistike i srodnih disciplina, s druge strane, da utvrdi njihovu ulogu i na tom području.

C. Vrste promjena značenja arabizama

Te promjene značenja podijelićemo ovdje u četiri skupine, i to one koje se odnose na: a) obim; b) afektivnu vrijednost; c) intenzitet i d) gramatičku vrijednost.

Usljed ovih raznovrsnih promjena (nastalih često već u samom arapskom jeziku) prvobitno značenje arapske riječi manje-više se pomjera, nekad samo povremeno, u zavisnosti od konteksta, a nekada je promjena ostala za trajno tj. riječ se počela upotrebljavati samo u novom značenju. Prema tome, ove raznovrsne promjene imaju i različitu važnost za semantiku naših arabizama, i to pojedinačno ili i za čitave njihove manje i veće grupe.

Evo sad kraćeg razmatranja gore spomenutih promjena u navedenom poretku s ponekim podesnim primjerom za svaku od njih u vezi s raznim našim arabizmima.

a) Promjene obima značenja

Tu spadaju: širenje (ekstenzija) i sužavanje (restrikcija) značenja arabizma. Pod širenjem se podrazumijeva pojava da riječ uskog, specijalnog značenja dobije šire, općenitije, što je rijedak slučaj u naših arabizama. Nasuprot tome, pojava sužavanja značenja vrlo je česta.¹³

Kao primjer ekstenzije značenja neka posluži riječ »džilt« (kao i iz istog korijena izvedena: »mudželid«, odn. »mudželit«). Arabizam »džilt« (< ğild = koža) prvo je, dakle, suživši (još u arapskom) svoje značenje, označavao samo kožni povež knjige, a potom je to novo značenje prošireno, pa ta riječ sada može značiti »povež knjige« bez obzira na materijal od koga je izrađen (pa zato i »mudželid« označava knjigovesca uopće).

¹³ Uporediti o tim promjenama: 513.
Skok, op. cit., str. 205—206, § 512 i

Suprotna pojava restrikcije značenja obilježava, dakle, slučaj kada riječ šireg, općenitog značenja dobije usko, specijalizirano značenje (naravno semantički povezano s prvobitnim). Primjera u naših arabizama za to ima vrlo mnogo, a naročito kad je riječ, o novonastalim terminima (kao što su oni iz oblasti vjerskog života muslimana, ali i inače). Sužavanje značenja mnogih takvih riječi izvršeno je već u arapskom (ili pak u posredničkom jeziku), a mi smo ih primili nakon te promjene. U arapskom se gotovo redovno upotrebljava ujedno i prvobitno (ili i neka druga značenja, ako ih ima), dok se naš arabizam u većini slučajeva u redovnoj upotrebi ograničio na to suženo značenje. Evo nekih takvih arabizama: ahiret, alem, ašere, bedel, džemat, džuz, hadis, hafiz, imsak, izafet, kebair, kijamet, kiraet, medresa, mekteb, mesh, mezheb, mualim, muhar(ri)em, mukabela, murid, musaf, mustehab, ruku', sevap, sunet, takvim, talkin, tavaf, tefsir, tekbir, tevhid, usul, vasijet, zekat, zikr itd. Slično ovome, neke arapske riječi ne upotrebljavaju se kod nas u svojim običnim značenjima (dok ih arapski upotrebljava), nego su isključivo u upotrebi kao vlastita (ponajviše lična) imena. Kako je tu riječ o promjeni gramatičke vrijednosti, o tome ćemo govoriti u vezi s promjenom gramatičke kategorije.

I kod spomenutih hibridnih složenica, kao i tzv. izafetskoj konstrukciji, jedan njihov sastavni dio (kod arapskog idāfata drugi tj. al-muḏāfu ilai-hi) može vršiti (ili to redovno i čini) i funkciju sužavanja njenog drugog, osnovnog dijela.¹⁴

b) Promjena afektivne vrijednosti značenja

Takva promjena može biti u pozitivnom ili negativnom smislu tj. neke riječi mogu tokom svog razvoja ili upotrebe doživjeti (odn. doživljavati povremeno) određeno manje ili veće poboljšanje (amelioraciju) ili suprotno tome pogoršanje (deprecijaciju) svoga prvobitnoga značenja.¹⁵ Ovakve promjene značenja očituju se u našem (individualnom ili društvenom) afektivnom odnosu prema prvobitno neutralnom, intelektualnom značenju pojedine riječi. Promjene ove vrste mogu biti, kako istakosmo, prolaznog karaktera, ali su možda češće one trajne naravi tj. kada novo (poboljšano ili pogoršano) značenje ostane u stalnoj upotrebi pored starog ili ga potpuno potisne iz nje.

Tako se, npr., naš arabizam mušir s ranijom amelioracijom značenja upotrebljava u smislu riječi »maršal«, dok u svom prvo-

¹⁴ O izafetskoj konstrukciji, u turskom, perzijskom i arapskom vidi: Škaljić, op cit., pod: »Izafet«, str. 354. Dopunjavajući ranije rečeno o složenim hibridnim riječima i za arapski izafet možemo reći da ga osjećamo kao složenicu u našem jeziku, te ga nismo preuzeli kao aktivan način tvorbe ovakvih sintagmi, nego

samo u pojedinim ograničenim slučajevima (npr.: bejtul-mal, darul-mualimin, a češći je u složenim vlastitim imenima, kao: Abdulah, Sejfidin i sl.).

¹⁵ O te dvije promjene vidi: Skok, op. cit., str. 203, § 505 i str. 206, § 514.

bitnom značenju: »koji pokazuje, ukazuje« ili kasnijem »savjetnik« i dr. kod nas ne dolazi u upotrebi.

Nasuprot tome, npr.: arabizam *bid'at* suženjem i deprecijacijom prvobitno šireg i neutralnog značenja (= novina) upotrebljava se ponajviše u negativnom smislu vjerske i druge vrste novotarije koja nije u skladu s običajima i tradicijom islamske sredine. U vezi s ovim primjerom upozoravamo na tu mogućnost da značenje jedne te iste riječi može istodobno doživjeti i po dvije semantičke promjene razne naravi.

C) Promjene intenziteta značenja

Te promjene mogu se kretati u smislu pojačavanja ili slabljenja tog intenziteta, a to zavisi od jačine naših osjećanja pri upotrebi pojedinih riječi i izraza kao i većih govornih jedinica.¹⁶ Varijacije toga intenziteta izražavaju se raznim jezičkim sredstvima počev od onih fonetskih (akcentat i intonacija), pa preko morfoloških i sintaksičkih sve do onih stilističke prirode.

Što se tiče tih sredstava fonetske naravi, o njima nije nužno posebno govoriti s obzirom na činjenicu da su naši arabizmi, ukloplivši se potpuno u fonetski sistem našeg jezika, uključeni time ujedno i u njegov način izražavanja intenziteta značenja glasovnim sredstvima, kao i kod svih ostalih riječi domaćeg ili stranog porijekla koje su postale sastavnim dijelom njegove leksike.

U pogledu, pak, morfoloških sredstava intenzifikacije značenja arapski jezik posjeduje čitav niz posebnih oblika koji ukazuju na pojačanje toga intenziteta u odnosu na druge, neutralne oblike u tom pogledu. Međutim, naš jezik nije preuzeo takav, njemu tuđ, način izražavanja intenziteta osim u pojedinačnim slučajevima kao što je primjer u riječima: *alim* i odgovarajućeg intenziva: *allame* (< *allāma* t). Zato o takvim sredstvima ne možemo ovdje posebno ni govoriti, a o našim morfološkim sredstvima nećemo, jer su poznata i nespecifična za naše arabizme.¹⁷

Isto tako ni sredstva pojačavanja intenziteta značenja raznim sintaksičkim konstrukcijama ili pak stilskim figurama (kao što je, npr., hiperbola) ne mogu takođe doći u obzir za bliže razmatranje, pa bila ona arapska ili naša, jer ne spadaju neposredno u oblast semasiološkog ispitivanja.

Ostaje nam, dakle, da bacimo još pogled na čisto semantički način izražavanja toga intenziteta koji se ispoljava u razlikama samih značenja pojedinih sinonima u tom pogledu. Naime, arapski jezik bogat je sinonimima tj. u njemu često nalazimo po dvije i više riječi

¹⁶ O tom pojačavanju i slabljenju intenziteta, uporedi: Skok, op. cit., str. 206—207, § 516.

¹⁷ O ovakvim intenzivnim oblicima, te drugim sredstvima pojačavanja značenja u arapskom, vidi rad: Teufik Muftić, O intenzifikaciji

u arapskom, POF, sv. VI—VII, 1956—57, Sarajevo 1958.

¹⁸ Pored mnogih drugih sličnih primjera ovakvih sinonima, vidi i ovaj (str. 137) u: Al-Ta'ālibi, Kitābu fihi-l-luġati wa asrāri-l-arabiyati, I. izdanje, Kairo 1318/1900.

istoga značenja. O tome će biti više govora pri razmatranju pojave sinonimije. Ovdje nas, pak, zanima činjenica da između pojedinih parova ili grupa sinonima može postojati i razlika u njihovu intenzitetu. Tako, npr., arapski gramatičari navode niz sinonima (u značenju: žed) po rastućem intenzitetu: (a ṭ a ṣ, z a m a), ṣ a d a n, ġ u l l a t, l u h b a t, h u y ā m, u w ā m i ḡ u w ā d.¹⁸ Međutim, naš jezik rijetko je preuzimao sinonime iz arapskog jezika zbog postojećih svojih ili drugih zamjena za njih, te vjerojatno i iz drugih razloga. Takvi su, npr.: *belaj i taksirat, fukara i miskin, azab i ukubet, akil i zihinli, ahmak i budala, dokusuriti i dohakati, tabiriti i terdžumaniti* i dr. Kako su ti primjeri malobrojni, a i po značenjima nisu sasvim identični, tj. i nisu pravi sinonimi, to na takvim primjerima i ne možemo podrobnije ispitivati i varijacije u intenzitetu njihovih značenja. Ipak, ostaje druga mogućnost takvog istraživanja na primjerima arabizama i odgovarajućih naših riječi tj. njihovih stvarnih sinonima, bar što se tiče zajedničkog im osnovnog pojma. Tako bismo u tom pogledu mogli upoređivati međusobno ove parove sinonimnih riječi: *fahiša- bludnica, fitne- smutljivac, hajran- začuđen, inad- prkos, kahar- tuga, kismet- sudbina, mahnit- lud, mangup- vragolan, mubarek- blagoslovljen, muhanat- osjetljiv, taksirat- nesreća, temerut- trom, zahmet- trud, zebanija- zla žena, zevak- uživanje* i dr. U ovim i sličnim parovima sinonima moglo bi se ustanoviti (pored drugih) i manje ili veće međusobne razlike između njihovih članova u pogledu jačine osjećanja vezanih za njihova značenja. Treba istaknuti da je taj intenzitet podložan kolebanju kod jedne te iste riječi u zavisnosti od raznih uslova konteksta u kome je svaki put upotrijebljena. Inače, takve riječi, koje prvobitno izražavaju jak intenzitet emocionalnosti, mogu čestom upotrebom i posve izgubiti takvu svoju ekspresivnost, pa se tada moraju ili zamijeniti drugim sličnim intenzivnim riječima ili pak treba posegunti za nekim drugim sredstvima da bi se postigao određen viši stepen toga intenziteta.

d) Promjene gramatičke vrijednosti

Kao što je u uvodu naznačeno, te promjene odnose se na mijenjanje: 1) vrste (kategorije); 2) sintaksičke funkcije; 3) gramatičkog roda (genusa) i 4) gramatičkog broja (numerus). Usljed ovakvih promjena, pojedine riječi mogu pretrpjeti manje ili veće nijansiranje svoga leksičkoga značenja. Evo sada kratkog pregleda tih promjena.¹⁹

¹⁹ O promjenama gramatičke vrijednosti uopće uporedi: Maurice

Schöne, *Vie et mort des mots*, Paris 1951, str. 116.

1. Promjene gramatičke kategorije

Promjene vrste ili kategorije riječi (koje se nazivaju i transpozicijom) u arapskom su česte naročito između imenskih oblika: imenica, pridjeva i participa, pa je sasvim obično da se, npr., neki particip ili pridjev, pored normalne upotrebe u svojoj kategoriji, mogu po potrebi upotrebljavati takođe u funkcijama imenica. Međutim, arapske su riječi prešle u naš jezik ponajviše samo u jednoj određenoj kategoriji u kojoj se isključivo i upotrebljavaju, a osim toga ta nova kategorija ne mora biti upotrebljavana i u arapskom jeziku kod dotične riječi. Tako, npr., arapski particip *k a t i b* (uz varijante: *č a t i b*, *č a t o*) u upotrebi je kod nas samo kao imenica kao i particip: *alim*, *džahil*, *vakif*, *zalam* i dr. Tako isto i arapski pridjev *f a k i r* (uz znatniju promjenu i svoga značenja).

U promjene kategorije spada i upotreba mnogih arapskih prvobitnih općih imenica, pridjeva i participa kao vlastitih imena (osobnih, prezimena, pa i toponima — u izvedenim oblicima).²⁰ Takvi su, npr., slučajevi prvobitnih imenica: *A d a l e t a*, *B e h d ž e t*, *D ž e m a l*, *F i k r e t*, *H i d a j e t a*, *H i k m e t*, *K e m a l*, *S e l v e t a* itd., pridjeva: *B e h i j a*, *E m i n*, *F a h r i j a*, *H a l i m*, *M e d ž i d*, *N e z i r a*, *R e š i d* itd.; participa: *A b i d*, *A d i l a*, *M a g b u l a*, *M e n s u r*, *M u h a m e d*, *M u h a r e m*, *M u n e v e r a*, *R a z i j a*, *S a l i h* i dr.

U vezi s upotrebom ovih imena uzgred da spomenemo vrlo uobičajena imena od milja (hipokoristika) kao što su, npr.: *A h m o* < *A h m e d*, *N a f a* < *N a f i j a* i sl. Od vlastitih imena stvoreni su odgovarajući posesivni adjektivi (našim sredstvima tvorbe) kao npr.: *A d i l o v*, *M u n i r i n*, *Š u k r i j i n* i sl. Iz njih su dalje izvedena i mnoga prezimena, npr.: *A b a s o v i ć* (kome odgovara varijanta evropskog porijekla *A b a s i d* — kakvih se slučajeva može još naći). Konačno, od ovakvih imena i prezimena obrazovani su i mnogi toponimi.

Među primjerima promjene kategorije naići ćemo i na poneko odstupanje od arapske upotrebe dotičnih riječi, kao što imamo, npr., upotrebu participa *m u b a r e ć* (< *m u b ā r a k*) i u funkciji imenice (uz promjenu značenja) ili upotrebu imenica: *e r v a h i*, *h e j b e t*, *t e m e r u t*, *t u h a f i* i dr., kao pridjeva (opet praćeno mijenjanjem osnovnog značenja). Ima i slučajeva da arapski pridjevi (npr. *a s l i*, *e k s e r i* i dr.) preuzmu ulogu priloga. Inače bi se mogla smatrati normalnom upotreba pojedinih imenskih adverbijalnih akuzativa u funkciji adverba (kao u primjerima: *a d e t a*, *a d ž e b a*, *d a i m a*, *g a l i b a*, *h a l a*, *m e s e l a*, *t a h m i n a* i sl.).

Interesantna je (preko turskog preuzeta) upotreba arapskog imperfekta (*a l - m u d ā r i*) glagola *k ā n a* u trećem licu jednine,

²⁰ Lična imena naći će se u Škaljićevom rječniku (sa značenjima i etimologijom). O njima govori i H. Hafiz Sinanuddin Sokolović u radu: »Obaveze roditelja prema djeci«. 5.

»Nadijevanje imena djetetu, uz učenje ezana i ikameta«, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, Broj 9—10, Sarajevo septembar—oktobar 1968, XXXI, str. 369—377.

naime: ječun (< y a k ū n u) u funkciji imenice (u značenju: (ukupan) iznos ili zbir).

Kako u našem jeziku ne postoji zasebna kategorija člana (artikla), to je arapski određeni član (kao što je slučaj i s nunacijom) ili potpuno nestao, što je bilo u ogromnoj većini slučajeva, ili ako je pojedinačno i sačuvan, on je sasvim izgubio svoju prvobitnu funkciju i uklopljen je u sastav dotične riječi (kao u riječima: Allah, elbet), a češće se javlja u riječima preuzetim iz evropskih jezika (npr. Aldebaran, algebra, alhidada, Algol, alkohol, Al-Koran, azimut od al-sumūt i dr.). Nekada je on dodat stranim riječima koje su preko arapskog ušle u druge jezike, npr.: alkemija, almas, eliksir i dr. Konačno, da napomenemo da ne smijemo miješati arapski određeni član »al« s turskim pridjevom istog oblika (u značenju: crven, kao, npr., u riječi: al-katmer, i sl.).

2. Promjene sintaksičke funkcije

U vezi s ovim promjenama ne bi se mogle navesti neke osobitosti u upotrebi naših arabizama. Promjene ove vrste u vezi su s promjenama kategorije riječi. Neka riječ, prešavši u drugu kategoriju, vršice, svakako, sve one sintaksičke funkcije koje pripadaju toj novoj kategoriji bez obzira na prvobitne funkcije te riječi u ranijoj kategoriji. Tako će npr., pridjev prešavši u kategoriju imenica vršiti sve njihove funkcije i u rečenici biti: subjekt, predikat (ili njegov dio), objekt, apozicija, dio adverbijalne oznake i dr. već prema potrebi i u skladu sa sintaksičkim pravilima našega jezika i bez obzira na poseban oblik arabizma koji se uvijek ne slaže s oblicima naših odgovarajućih kategorija riječi.

3. Promjene gramatičkog roda

Izvjestan broj arapskih imenica promijenio je svoj gramatički rod prešavši u naš jezik. Usljed te promjene, nije došlo do pomjeranja njihova prvobitnog značenja (naravno ukoliko to pomjeranje nije kod nekih od njih ipak nastupilo, ali iz drugih razloga).

Promjene roda najčešće je nastupila kod imenica sa sufiksom -at (-et) koje su u arapskom ženskog roda, a kod nas muškog, npr.: adet, beričet, divit, dženet, ezijet, hilafet (s varijantom dospjelom do nas posredstvom nekog evropskog jezika: kalifat), kudret, logat, nasihat, vilajet, zanat itd.

I neke imenice u množini ženskog roda upotrebljavaju se u nas u muškom rodu kao jednina, npr.: adžaip, hajrat, hasenat, sibjan i sl.

Neke druge imenice ženskog roda, opet s nastavkom -at (-et), gubitkom glasa »t« iz njega, prešle su u nas u kategoriju imenica srednjeg roda s nastavkom -e, kao što su, npr.: *afare*, *džemre*, *džube* (s varijantom: *džuba*), *kesre*, *sure* (< *šurat*, s varijantom: *suret*), a *sura* (< *surat*, ima varijantu: *sure*).

Obrnut je slučaj da arapska imenica muškog roda *ġazāl* ima u nas oblik ženskog roda, pa glasi: *gazela* (samo se ovdje vjerovatno radi o preuzimanju ove riječi posredstvom nekog drugog jezika u već inače izmijenjenom obliku prema onom arapskom).

Određene imenice čuvaju svoj prirodni rod bez obzira što imaju nastavke koji inače služe obično za oznaku nekog drugog roda. Takve su, npr.: *hipokoristike* na -o, koje označavaju muške osobe, kao što su: *Avdo*, *Huso*, *Rešo* i sl. ili imenice s nastavkom -a (opet za muška lica), kao u primjerima: *evlija*, *kadija*, *muf-tija*, *halifa* (s varijantom preuzetom sa Zapada: *kalif* te varijantom drugog značenja: *kalfa*), *sunija*, *šiija* (sa zapadnim varijantama: *sunit*, *šiiit*), *valija*, *Zihnija* i sl. Neke imenice, već u arapskom ženskog roda s nastavkom -at (-et), morale bi, po analogiji oblika sličnih imenica, preći u kategoriju imenica muškog roda, ali, budući da je riječ o ženskim osobama, njima se, za očuvanje ženskog roda i po samom obliku, dodaje naš sufiks za ženski rod tj. -a, npr.: *Adaleta*, *Devleta*, *Fikreta*, *Hašmeta*, *Ismeta*, *Kimeta*, *Selveta*, *Zineta* i dr.

Arapski pridjevi, postavši arabizmima, mogli su doživjeti dvojak postupak: ili da se potpuno uklope u naš sistem tj. da prime i naše pridjevske nastavke (kao što smo vidjeli neke primjere sa sufiksima: -(a)n, -ast, -lživ, -ski, i dr.) ili da zadrže svoj prvobitni oblik i ostanu nepromjenljivi. U prvom slučaju i izražavanje gramatičkog roda potpuno je kao u našem jeziku. U drugom slučaju pridjevi usljed nepromjenljivosti nemaju ni posebnih nastavaka za ženski ili srednji rod. Ovo je naročito slučaj s pridjevima na -i (npr.: *razi*, *bejazi*) ili na -li (npr.: *hairli*, *zihinli*) koji važe za sve rodove (odn. zapravo za sve brojeve i padeže). Tako, npr.: možemo reći: *sekil* dijete, *magbul* dova i sl., gdje su upotrijebljeni pridjevski oblici prvobitno za muški rod. Pridjev je u gornjim sintagma izgubio (pod utjecajem turske sintakse) mogućnost kongruencije s pripadajućom imenicom po pravilima naše sintakse, pa ga s obzirom na naša jezična pravila ne osjećamo u ovakvim slučajevima kao atribut (kao ni predikat, npr., u sintagmi: *razi* biti, i sl.), nego kao sastavni dio jedne posebne sintagme međusobno vrlo čvrsto povezanih sastavnih dijelova ili, možda, tačnije rečeno, takve sintagme osjećamo kao složenice (kompozita) s pridjevskim potpuno nepromjenljivim dijelom, dok se drugi (imenički odn. glagolski) dio normalno mijenja, a semantički nastaje jedna nova pojmovna cjelina modificiranog, odn. u određenom smislu usmjerenog značenja: stupanjem dotičnog pridjeva (a nekada imenice, npr.: *af* učiniti) u njen sastav.

4. Promjene gramatičkog broja

Od arapskih riječi koje su primljene u naš jezik ogromnu većinu sačinjavaju imenice (pored znatnog broja pridjeva). Najviše su ušle u obliku jednine, a odgovarajuće množine obrazovane su po pravilima naše tvorbe. Međutim, ima priličan broj arapskih imenica primljenih u obliku arapskih množina, i to pod utjecajem i posredstvom turskog jezika, a što je pri tom najzanimljivije, te se množine kod nas upotrebljavaju kao jednine, a po potrebi dodaju im se naši određeni nastavci za tvorbu množine (npr., *ahbab* — *ahbabi* i sl.). Pri toj promjeni gramatičkog numerusa riječi ponajviše zadržavaju svoje osnovno značenje, ali ima slučajeva da ga u manjoj ili većoj mjeri i nijansiraju (kao npr. kod imenica: *ashab*, *erbab*, *esnaf*, *espap*, *eškija* i dr.).

Evo takvih plurala upotrebljivanih kao singular: *adžaip*, *ahbab*, *ahlak*, *ahval* (čija se jednina: *hal* upotrebljava u istom značenju), *ajan*, *akaid*, *akran*, *akreba*, *asas*, *ashab*, *astar*, *ašar*, *aza* (< *a'dā*), *azimut*, *beduin*, *bekaja*, *belaj*, *budala*, *čibar*, *duvel*, *edba* (*etba*), *ehalija*, *ejan* (< *ayyām*), *emsal*, *erbab*, *esnaf*, *espap*, *esrar*, *ešja*, *eškija*, *etraf*, *evlija*, *fukara*, *hajalat*, *hajrat*, *hamajlija*, *hasulat*, *havadis*, *hudam*, *hudut*, *kadaif*, *kibar*, *magaza*, *manija*, *meraja*, *muhalefat*, *muhimat*, *muluč*, *nevazil*, *nuvab*, *ridžal*, *sahara* (došla posredstvom zapadnih jezika), *salavat*, *tahsilat*, *taksirat*, *taleba*, *tanzimat*, *teravija*, *tevabija*, *tuhaf* (upotrebljavana i kao pridjev), *ulema*, *usul* itd.

Neke od ovih riječi (kao: *ehalija*, *taleba*, *ulema* i sl.) sačuvale su, u stvari, svoje značenje množine te su zapravo postale zbirne imenice s promjenom imenice ženskog roda u jednini. Zbirno značenje sačuvali su i neki arapski plurali, ali prešavši u muški rod (kao: *avariz*, *havadis*, *kebair* i sl.).

Izuzetan je slučaj upotrebe u obrnutom smislu tj. da se arapska riječ u jednini (kao što je *asaba*) upotrebljava u nas (posredstvom turskog jezika) kao množina, ali to se da objasniti zbirnim značenjem te riječi u samom arapskom jeziku.

Arapska dvojina nije sačuvana kod naših arabizama te se izražava kao i inače u našem jeziku koji je (s neznatnim ostacima) izgubio i svoja nekadašnja posebna morfološka sredstva za izražavanje te gramatičke kategorije.

D. Posljedice promjene značenja

Najvažnije semantičke pojave

Usljed ranije razmatranih promjena značenja i funkcija riječi razne naravi isticali smo da može doći i do manjih ili većih pomjeranja njihovih leksičkih značenja.²¹ Kako te promjene značenja nastaju kod vrlo velikog broja riječi, dolazi i do toga: a) da po dvije ili više riječi uzmu isto značenje (pojava sinonimije); b) da se jedna te ista riječ istodobno upotrebljava u više raznih značenja (pojava polisemije) i c) da jedna ili češće dvije pa i više riječi imaju međusobno suprotna značenja (pojava antonimije). Budući da smo o svim ovim pojavama općenito i u odnosu na arapski jezik već opširnije pisali na drugom mjestu, ovdje se nećemo upuštati u njihovo detaljno razmatranje, nego ćemo u vezi s njima istaknuti neka značajnija pitanja koja se posebno tiču semantike naših arabizama.

a) Sinonimija i arabizmi²²

Iako je ta pojava bogato zastupljena u arapskom jeziku, tako da za pojedine pojmove navode na desetke, a za neke čak i po nekoliko stotina sinonima, među našim arabizmima naći ćemo mali broj primjera za ovu pojavu, kao što su kod parova riječi (nekad i hibrida): *fajda* — *hasna*, *munafikluk* — *murailuk*, *vakat* — *zeman*; *ahmak* — *budala*, *akil* — *zihinli* *haraci* — *tamaniti*, *omaziti* — *ozafiti* i sl. Premda je osnovno značenje ovakvih parova uglavnom isto, ipak među ovim riječima postoje manje ili veće razlike u svakakvom pogledu. Još veće bismo diferenciranje ustanovili kada bismo međusobno upoređivali pojedine arabizme sa njima odgovarajućim sinonimnim riječima iz našeg (ili nekog drugog) jezika. Upravo ovakvo kompariranje od velikog je značaja za sinonimiku našeg jezika, a isto tako, ako ne i više, i za ispitivanje pojave desinonimizacije tj. gubljenje sinonima, a ovdje prvenstveno mislimo na arabizme koje iz upotrebe potiskuju njihovi sinonimi iz našeg jezika (ili i iz drugih jezika preuzeti u naš). Sama pojava sinonimije, ukoliko je ona potpuna, uskoro obično dovodi do sebi suprotnog procesa, tj. do nestajanja iz upotrebe jednog sinonima (ili i više, ako postoje).²³ U našem slučaju obično će biti potisnuti pojedini arabizmi, jer i drugi činioci: lingvističke, psihološke, socijalne i druge naravi istovremeno djeluju na njihovom uklanjanju iz žive upotrebe. Zato su se prvenstveno izgubili arabizmi koji su imali dobre zamjene u našem jeziku, dok su oni bez zamjene ostali sve do danas kao i neki drugi zbog svojih specifičnih značenja i posebnih okolnosti svoje upotrebe. Tako se, npr., postepeno gube, ili

²¹ O leksičkim značenjima, te inače o semantičkim pojavama i sl., vidi: V. A. Zvegincev, *Semasfologija*, Moskva 1957, str. 83 (i dr).

²² Vidjeti: Teufik Muftić, *Uvod u sinonimiku arapskog jezika*, POF, sv. V, 1955, str. 5—32.

su se već izgubili; iz žive upotrebe; zbog dobrih naših sinonimnih zamjena, te i drugih razloga; arabizmi kao što su: a d ž e l a (= žurba), a l i m (učenjак), a s k e r (vojska), b a h i l (škrtaс), b e v a b (vratar), b u l b u l (slavuj), d e k i k a (minuta), d e r e d ž a (stupanj), d ž a h i l (neznalica), d ž a i z (dozvoljen), e s m e r (smeđ), e z i j e t (uznemiravanje), f i ć i r (misao), g i b e t (kleveta), h a i n (izdajica), h a p s (zatvor), h a s e d (zavist), h a z u r (spreman), i h t i j a r (starac), i n s a n (čovjek), i n t i k a m (osveta), i š a r e t (znak), i z u n (dozvola), j e m i n (zakletva), k a d a r (spособan), k a s a p (mesar), k i m e t (vrijednost), k u v e t (snaga), l e z e t (slast), m a l (imetak; stoka), m a n i j a (značenje), m a n t i k (logika), m a r i z (bolestan), m u n a f i k (licemjer), m u s i b e t (nesreća), n a s i h a t (savjet), r u t b a (rang, stepen), s a b u r (strpljenje), s a h i f a (stranica), š a h i t (svjedok), š a i r (pjesnik), š e h v e t (strast), š e n s i j a (suncobran), š u b h a (sumnja), t a b i j a t (narav), t e h i r (odgađanje), t o b a (pokajanje), u k u b e t (kazna), u m u r (život), v a r i s (nasljednik), v a t a n (domovina), z a h m e t (trud); z e j t i n (ulje), z i j a r e (posjeta), z u l u m (nasilje) i mnogi drugi. Neki arabizmi usljed procesa desinonimizacije, kao i drugih uzroka; davno su se izgubili, druge arabizme poznaju još samo starije generacije, ali ih rijetko ili nikako ne upotrebljavaju i ne prenose na mlađe, pa će i oni uskoro postati arhaični. Izvjestan broj nezamjenjivih arabizama, o kojima smo ranije govorili, ostaje i dalje u živoj upotrebi, umjetničkoj riječi, naučnim djelima ili u nekom određenom užem domenu života.

b) Poslisemija i arabizmi²⁴

Ova sinonimiji suprotna semantička pojava takođe je veoma česta u arapskoj leksici, pa za pojedine riječi arapski leksikografi navode na desetke raznih značenja. Pri određivanju da li je neki arabizam stvarno poliseman, pored ostalog, treba paziti i na pojavu homonimije tj. slučajeve da dvije ili i više riječi, iako istog oblika (i akcenta), a raznih značenja, imaju i raznu etimologiju, te zato ne predstavljaju jednu riječ s više značenja tj. one su homonimi²⁵ kao što su: i m a m a < ĩ m ā m a t i i m a m a, genitiv arabizma: i m a m < ĩ m ā m; s u r e < s ū r a t i s u r e < š ū r a t, t a l a k < d a l l ā k i t a l a k < t a l ā q. Homonimi nisu, ako se razlikuju po akcentuaciji, iako su inače formalno identične riječi, a ni polisemna riječ, jer se izvode iz raznih riječi, slučajevi kao: h ā r a ć < ĥ a r ģ i h ā r ā ć < ĥ a r ā ģ, h ā š ā < ĥ ā š ā i h ā š a < ġ ā š i y a t, h a v ā < h a w ā' i H a v a < H a w ā' i dr. Homonimi nastanu ako arabizmu po obliku odgovara neka naša (npr. nana: n a n a < n a (n a) ili stra-

²³ O pojavi desinonimizacije, vidi: G. K. Zipf, *The Psycho-biology of Language*, Boston 1935, str. 290.

²⁴ Vidi: Teufik Muftić, *O polisemiji u arapskom jeziku*, POF, sv. VIII—IX, 1958—59, Sarajevo 1960,

str. 7—27.

²⁵ O homonimiji, te semantičkim i drugim lingvističkim terminima pogledati, npr.: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I—II, Zagreb 1969.

na riječ (npr. sef: s e f < s a h w). Naravno, ni ovo nisu polisemne riječi, jer su različitog porijekla. U polisemiju se takođe ne može uvrstiti upotreba jedne te iste riječi u dvije ili više gramatičkih kategorija, jer u tim slučajevima ne postoji bitna razlika u značenjima, jer je tu osnovno značenje isto, iako se mijenja njena gramatička funkcija.

I pored bogatstva pojedinih riječi raznim značenjima u arapskom jeziku, mi smo te riječi najčešće primili u jednom određenom značenju. Ako pojedine i prevodimo nekad nizom naših sinonimnih riječi ili bar onih s međusobno malo iznijansiranim, semantički jasno povezanim značenjima, onda se, prema gore istaknutom, ne može, u ovim i sličnim slučajevima, govoriti i o nekoj stvarnoj polisemnosti dotičnoga arabizma.

Ipak ima slučajeva naših arabizama sa po dva pa i više raznih značenja, kao što su primjeri: a m a n e t, a r s e n a l, a š u r e, b e d e l, d Ź e n a z a, d Ź i n, d Ź u m a, e r k a n, e s n a f, f a k i r, h a j a t (< ḥ ā i t), h a k, h a l a l, h a l k a, h a r e m, i b r e t, i m a m, k i j a m e t, m a l, s i j a s e t, s u n e t, z a r a f e t i dr. Ni po broju svojih značenja kao ni po samom njihovom sadržaju arabizam i arapska izvorna riječ (tj. ona iz koje je nastao) nikako se ne moraju međusobno potpuno slagati. Nova polisemna značenja mogu nastati i u posredničkom ili, pak, tek u našem jeziku (kao npr. upotreba riječi »d Ź i n« < ḡ i n n i u značenju »div«, koje ta riječ nema u arapskom, niti u narodnom govoru). Naš jezik, preuzevši pojedine arapske riječi, nije preuzeo i sva njena postojeća značenja, nego je često odabrao samo jedno od njih, pa, prema tome, ta je riječ prestala u nas biti polisemna. Nasuprot tome, ako su kod nekih arabizama i razvila sasvim nova značenja i tako stvorila nova polisemnost, tokom daljeg razvoja mogu otpasti pojedina, pa i ta nova značenja, te riječ prestati da bude polisemna. Taj proces stvaranja i gubljenja značenja polisemnih riječi pod utjecajem jezičkih i drugih činilaca neprekidan je i djelotvoran u jeziku uopće; pa su mu, naravno, podložni i naši arabizmi. U tome se oni potčinjavaju odgovarajućim semantičkim zakonima koji su u toku i važeći za sve riječi našega jezika u koje su uključeni i arabizmi kao njihov sastavni dio ukoliko su još u živoj upotrebi.

Pojava polisemije, vezivanjem novih značenja uz pojedine riječi, ukoliko takva značenja već postoje u jeziku uz druge riječi, dovodi, dakle, do stvaranja sinonima. Nasuprot tome, pojedini sinonimi, upotrebljavajući se samostalno, preuzimaju od polisemnih riječi pojedina njihova značenja, te djeluju, prema tome, u smislu otklanjanja polisemije, jer jezik ne podnosi pretjerano gomilanje značenja uz jednu te istu riječ iz razloga jasnijeg izražavanja radi olakšavanja međusobnog sporazumijevanja. To se događa, iako polisemnost obično ne smeta tome, jer u trenutku upotrebe nekog značenja polisemne riječi nismo u isti mah svjesni i drugih njenih značenja, budući da željeno značenje redovno precizira dotična govorna situacija ili, drugim riječima, sam kontekst u kome je konkretno upotrijebljena određena riječ bez obzira na to koliki je stvarni ili potencijalni broj njenih značenja uopće.

Za sudbinu polisemnih arabizama biće, između ostalog, od važnosti i to: koliko pojedini od njih ima raznih značenja, kakva su ona sadržajno i kako su semantički međusobno povezana te da li za njena značenja imamo naše (ili uopće **druge**) sinonime. Prevelik broj značenja, a pogotovu ako su ona međusobno vrlo različita, neće se dugo moći održati uz tu riječ, naročito ako, pored svega toga, za ta značenja imamo naše (ili i strane) riječi s kojima su bolje povezana ili su inače s njima običnija u upotrebi, kao i iz drugih razloga koji nisu prvenstveno semantičke naravi, ali su bitni i za život riječi i njihovih značenja.

C) Antonimija i arabizmi²⁶

Ova pojava međusobne suprotnosti značenja dviju ili više riječi (a nekad i jedne te iste riječi) jedna je od osnovnih jezičnih pojava zasnovana na samoj stvarnosti pojavnog svijeta, kao i na prirodnoj osobini ljudske psihe uopće pri promatranju i shvatanju toga svijeta kako u nama samim tako i svuda oko nas. Jezično izražavanje te pojave često je slično, a nekada i identično u pojedinim jezicima, pa i onim sasvim različite strukture kao što su arapski i naš. Ipak, isto tako često, postoje i značajnije međusobne razlike, i to ne toliko sadržajno koliko formalno tj. u raznolikosti samog načina jezičkog izražavanja ove semantičke pojave.

Najčešće su međusobno suprotna značenja vezana pojedinačno za posebne riječi, npr.: *ahiret* i *dunjalu*, *alimidžahil*, *halaliti* i *haramiti* i tome slično. Međutim, vrlo često postoji i formalno razlikovanje između arapskog i našeg jezika u izražavanju antonimije. Naime, u arapskom mogu za to biti upotrijebljene riječi raznog korijena, a mi to možemo opet prevesti riječima izvedenim iz istog korijena izrazivši pri tom suprotnost pojmova našom negacijom *ne*, pa ćemo, npr., reći: *znanje* (= *ilum*) prema antonimnom: *neznanje* (= *džeħalet*). I u arapskom, a naročito u novije vrijeme, odgovarajuća niječna čestica »lā« (= *ne*, a koju prevodimo nekad i drugim česticama s istom funkcijom, npr. *bez*, ili i drugim, stranog porijekla) ponekad služi u istu svrhu, samo što mi taj način (kao ni neke druge pomoću riječi: *gairu*, *adīm* itd.) nismo preuzeli kod naših arabizama.

Samo su izuzetni primjeri da antonimnost značenja izrazimo u hibridnoj tvorevini pomoću naše negacije *ne-* stavljene ispred arabizma dajući mu tako negativno, odn. suprotno značenje onom koje on označava, a primjeri su: *nehair*, *nerahat*, *nevakat* (od kojih je samo posljednji u široj upotrebi dok su prva dva skoro nepoznati, a možda postoji još poneki).

Najčešći način za izražavanje suprotnosti značenja u naših arabizama opet je u hibridu, samo što je to ovaj put, i to kod pridjeva,

²⁶ Ovu pojavu (a naročito: *ta-đadd*) u arapskom obrađuje rad: *Teufik Muftić, O antonimiji u arapskoj*

leksici, POF, sv. XII—XIII, 1962—63, Sarajevo 1965, str. 5—14.

dodavanje arapskoj riječi turske postpozicije — *suz* (=bez). Za tvorbu, pak, apstraktnih imenica iz takvih hibridnih adjektiva dodaje im se (i to samo u ograničenom broju primjera) opet turski sufiks -luk. Evo primjera za pridjeve: *ahlaksuz*, (prema pozitivnom *ahlakli*), *arsuz*, *berićetsuz* (prema pozitivnom: *berićetan* ili *berićetli*), *dinsuz*, *edepsuz*, *hairsuz* (prema: *hairli*), *haksuz igbalsuz* (prema: *igbali*), *imansuz*, *ištahsuz* (prema: *ištahli*), *lezetsuz* (prema: *lezetli*), *rahatsuz*, *sabursuz* (prema: *saburli*), *sensuz*, *šubhesuz* (prema: *šubheli*), *tabijatsuz* (prema: *tabijatli*), *takatsuz*, *terbijesuz* (prema: *terbijeli*) *vakasuz* i sl. Kao što se vidi, svi ovi pridjevi nemaju svoje parnjake suprotnog značenja. Isto se tako ni iz svih tih pridjeva ne upotrebljavaju apstraktne imenice izvedene od njih sufiksom -luk. Evo tih hibridnih imenica: *ahlaksuzluk*, *arsuzluk*, *berićetsuzluk*, *edepsuzluk*, *haksuzluk*, *sabursuzluk* i *terbijesuzluk*. Kako za većinu ovih pridjeva i imenica imamo svoje dobre zamjene, a budući da i po svojoj tvorbi odudaraju od naših oblika (upotrijebljena je sufiksacija prema našoj prefiksaciji), to se dobar dio ovih riječi već izgubio iz žive upotrebe, a većinu preostalih vjerojatno čeka ista sudbina.

Za većinu arabizama nismo ujedno preuzeli i njihove antonime (npr. preuzevši riječ: *bejaz* (-i, -li) u značenju: bijel, za suprotan joj pojam »crn« nismo uzeli arapske riječi: *aswad*, koja se istina javlja, ali samo u sintagmi. (El-) *Hadžeru-l-esved*). Za mnoge pojmove i njihove antonime ne upotrebljavamo uopće arabizme, jer smo ih primili u posve ograničenom broju. Isto se tako kod naših arabizama ne javlja poseban slučaj polisemije tj. suprotnost značenja jedne te iste riječi u istodobnoj upotrebi, za koju u arapskom jeziku postoji priličan broj primjera (to su tzv. *addād* riječi).

Dakle, i u vezi s pojavom antonimije, iz morfoloških, semantičkih, pa i razloga druge prirode, odvija se neprestano i proces gubljenja arabizama, pa se gubi tako i suprotnost značenja izražavana bilo samim arabizmima bilo arabizmom i našom riječi, a i ovu funkciju antonimnosti značenja, kao i mnoge druge, sve više preuzimaju naše riječi i razna naša jezična sredstva uobičajena za njihovo izražavanje i pored toga što su pojedini arabizmi ostali očuvani i u trajnijoj svakodnevnoj upotrebi.

E. Završna riječ

Razmatrajući najvažnije pitanja u vezi sa semantičkim osobinama i promjenama naših arabizama, od početka smo to povezivali s problemom njihove upotrebe u sadašnjem razdoblju ukratko se osvrnuvši na prošlost i povremeno bacivši pogled i u njihovu budućnost. Na sudbinu njihovu djelovali su vrlo različiti činioci nejednake važnosti i utjecaja, a nas su ovdje najviše zanimali faktori semantičke naravi koji su takođe bili manje-više presudni u njihovu formiranju, razvoju ili, pak, i potiskivanju mnogih iz žive upotrebe.

Ispitujući semantiku arabizama, posebno smo se zadržali na raznovrsnim promjenama kojima su bili izloženi mnogi od njih tokom svoga razvojnog puta. Međutim, pri tome nismo pratili sve njegove etape, a naročito ne one kojima su prošli u samom arapskom jeziku ukoliko ipak nije bilo nužno navesti nešto i od toga. Kako smo u početku istakli, nas je, naime, prvenstveno zanimalo njihovo stanje u sadašnjosti, kao i posljedice svih spomenutih promjena da bismo utvrdili ukoliko ukazuju i na perspektive njihova daljeg kretanja u pozitivnom ili negativnom smislu. Mislimo pri tom na izgled njihova trajnijeg ostajanja ili, pak, konačnog nestajanja iz živog vokabulara našeg jezika bar u nekim područjima života njihovih nosilaca. Kako je već istaknuto, opstanak izvjesnog, istina malog, broja arabizama osigurali su razni kako vanjezični, tako i čisto jezični faktori. Od ovih posljednjih neki su formalne (npr. morfološke) naravi, a drugi se tiču sadržajne strane riječi tj. njihove semantike. Međutim, drugi činioци su u suprotnom smislu ograničavanja ili potpunog potiskivanja iz upotrebe mnogih arabizama. Iako su i proces očuvanja i proces potiskivanja stalno na djelu, ipak, izgleda, da znatno prevladava ovaj posljednji, tako da sadašnja starija generacija nosilaca arabizama može lako ustanoviti, ako iole obrati pažnju na to, kolikom brzinom nestaju pojedini njima dobro poznati arabizmi i koliko ih je već postalo sasvim nepoznato mlađem njihovom naraštaju. Ovdje mislimo, naravno, na živu riječ više izloženu takvim promjenama, dok je blago njihovo u pisanoj riječi narodne i umjetničke književnosti ili inače drugdje zapisano i na taj način zauvijek sačuvano za buduća pokoljenja, pa makar samo i kao »mrtvo slovo na papiru«! Na tom području postoji, čak, mogućnost i daljeg bogaćenja leksike naših arabizama, jer ispitivanja u tom pravcu još ni iz daleka nisu privedena kraju, te ne možemo tvrditi da na tom polju rada nema više šta značajnije da se traži, prikuplja i znanstveno ispituje. Pa i ono sačuvano u usmenom predanju dalo bi uz blagovremeno sabiranje svakako dobre i korisne rezultate. Međutim, ni ono što je već bilo prikupljeno iz pisane bilo iz usmene tradicije nije dosad dublje i svestranije ispitano.

S lingvističkog aspekta mi smo se kratko osvrnuli na dosada prikupljenu građu u dva navrata, i to ranije, na fonetsku i morfološku strukturu naših arabizama, a u ovom radu na njihove najvažnije semantičke osobenosti i promjene koje su dale takve rezultate. Međutim, i u jezičkom pogledu bi se mogla još vršiti razna korisna ispitivanja, a pogotovu kada bude prikupljen i novi materijal sa cjelokupnog područja naše pismene i usmene književnosti iz svih krajeva naše zemlje do kojih je dopro utjecaj islamske kulture uopće, a posebno arapskog jezika. S druge strane, pak, ta građa treba da se ispita i sa raznih drugih stanovišta u okviru, recimo: sociologije, etnologije, folkloristike, kulturne historije, te drugih grana nauke i umjetnosti u čiju bi problematiku moglo da se uključi i pitanje arabizama u određenom vidu. Tek na jednom takvom obuhvatnijem planu istraživanja kako u pogledu upotrebe što potpunijeg obima građe, tako i u pogledu što većeg broja zastupljenih naučnih disciplina i primjene odgovarajućih metoda i sredstava, mogu se na ade-

kvatan i zadovoljavajući način sagledati sve osobitosti naših arabizama (eventualno u sklopu naših »turcizama« u širem smislu, ili, pak, u okviru neke srodne tematike). Treba ih ipak promatrati i izdvojeno ne samo zato što su arabizmi najmnogobrojniji među tim pozajmicama sa Orijenta, nego što su vjerojatno po svojoj ulozi i najvažniji, i to ne zbog svoje brojne premoći, nego i iz određenih drugih razloga koje treba podvrgnuti objektivnom i detaljnijem naučnom ispitivanju. Sve je to potrebno, zapravo neophodno, učiniti u najskorije vrijeme, jer mnogi arabizmi postoje još samo u pamćenju i upotrebi sve manjeg broja ljudi ili su, pak, sačuvani samo u još nezabilježenim narodnim umotvorinama (pjesmama, pripovijetkama i dr.), koje se također čuvaju samo u sjećanju ograničenog broja njihovih nosilaca. Kada, pak, nestane tih ljudi, u nepovrat će otići i mnogi dosada nezabilježeni arabizmi ukoliko se to pravovremeno ne spriječi njihovim prikupljanjem, i to, da opet istaknemo, u najskorije vrijeme, jer je proces gubljenja, odnijevši već mnoge arabizme, i dalje stalno u toku, nezadrživ, sve brži i neumoljiv, a na našoj nauci je da što prije učini svoje, dadne svoj doprinos i na ovom polju istraživanja, te tako sačuva ono što se još uopće sačuvati može od odlaska u trajni zaborav!

Summary

CONTRIBUTION TO THE SEMANTIC STUDY OF ARABIC LOANWORDS IN SERBOCROATIAN

The scope and the objective of the present paper are explained in the first of three chapters of an extensive Introduction (I) under the title »General Remarks«. It was pointed out there, that the paper will primarily deal with the problem of semantic peculiarities and changes of Arabic loanwords in the Serbo-Croat language, above all in the present stage of their development, bearing in mind the situations in which they are used.

In the second chapter, »On the conditions of the semantic development of Arabic loanwords«, a short survey is given of the channels through which the Arabic loanwords have passed to Serbocroatian. In this respect they are divided into two groups: those, probably the majority of them, that came through Turkish, or directly from the Arabic, i. e. from the Islamic cultural area. The second group, a considerably smaller one, comprises the Arabic words taken over from different European languages, i. e. from the Western cultural area. The former group has been in a wide colloquial use, not only among the Muslims, but also among others, while the latter, owing to their semantics and usage, are found in the literary language only. Along with these two groups, the author, on account of their origins, emphasizes especially a group of hybrid words, i. e. Arabic words, which, after they had been accepted into the mediator-language e. g. Turkish or Serbocroatian, have been modified, morphologically as also semantically, with foreign elements (affixes and in-

dependent words) and thus have their peculiarities which could be examined separately.

In this chapter are further pointed out the exogenous and endogenous factors which influence the life of a language in general, and so, of course, of Arabic words in Serbo-Croat language. Popular etymology and the structure of the language that takes them in, in general, influence the formation of words, especially of the borrowed ones. The figurative usage of the words is of special importance for their semantic development.

That development is influenced more or less by the change in the meaning of words, with respect to their volume, their emotional value and the intensity of feelings associated with those meanings. The changes of grammatical value of the words, such as their category, function, gender and number, can be of importance for the lexical meanings of the words, since they, as such, are the only object of the semantic studies.

Because of all those numerous changes in the meaning of the words, and under the influence of innumerable external and internal linguistic and extralinguistic factors, the semantic phenomena of the identity of meaning (synonymity) and multiplicity of meaning (polysemy) occur, as well as the opposite meaning of two or more words (antonymity). All the mentioned semantic changes and phenomena have been discussed individually and in more detail in the main part of the present work.

At the end of Introductory chapter, »On the usage of Arabic loanwords«, a short survey of usage, area and frequency of the Arabic words in the present period is given. It has been pointed out that they are disappearing fast from the living usage, at least those that are more and more being replaced by the good local words. Therefore, they disappear because of their synonymity, as also for a variety of other reasons, including those of non-linguistic nature.

The main part of the work, the second section: »On the semantics of Serbocroatian loanwords from Arabic«, the first chapter: »Popular etymology and hybrid words« deals with the general influence not of »popular etymology« only, but also of morphological and semantic structure of Serbocroatian language and partly of some foreign elements, on the formation of words. In that connection also discussed is the semantics of Serbocroatian loanwords from Arabic of mixed composition, i. e. hybrids made up of Arabic words with foreign affixes or independent foreign words, and many of those foreign elements, of course, have been taken to a large extent from Serbocroatian language.

Furthermore examples of derivation of nouns and adjectives by means of various Serbocroatian and foreign suffixes are given, and the formation of verbs, mostly with Serbocroatian prefixes is described. Finally, discussed are the composite hybrid words, made up in most of the cases, along with Arabic, from Turkish or Persian words rather than from Serbocroatian.

In the chapter on »Figurative usage of the loanwords from Arabic« it has been pointed out that such a usage is in the linguistic

style, and not in the literary one. »Figures of speech« are peculiar to the vernacular usage and are significant for the formation of the semantic structure. As for the »figurative« usage of the Arabic loanwords themselves, having no isolated existence of their own but being used, at needs, also figuratively, like all other words of Serbocroatian language, examples and analysis of these figures of speech have been omitted (of special semantic interest however, are: ellipsis, euphemism, irony, hyperbole, metaphore, metonymy and others).

With regard to the »Kinds of change in the meaning of Arabic loanwords«, they are divided into four groups, the first of which is »The changes in the volume of meaning«. They include the »extension«, which is rarely found among Arabic loanwords in Serbocroatian, and »restriction« with a large number of examples (religious terminology). The second group is about the »Changes of the emotional value of the meaning«, and they occur in two opposite directions: amelioration or deprecation of the original meaning of the words. There are examples for this kind of changes, but they had occurred long time ago, some of them before the word ever left Arabic. They were adopted into Serbocroatian after the change in the meaning, so it was not felt as a change, since we never knew the original meaning in the first place. The word was not taken into the language with the new meaning, contrary to the Arabic, where it is possible that both meanings are still being used.

The third group is entitled »Changes in the intensity of meaning«. The changes can go in the direction of weakening or strengthening of the intensity. To express it the language has various means — phonetic, morphological or syntactical in nature. Since the Arabic words in Serbocroatian language have been fitted completely into the phonetic system of Serbocroatian language, there is nothing to be said about the intensity expressed by those means. Arabic morphological means (intensive forms) with negligible exceptions, have not been adopted into Serbocroatian language, and the syntactic means do not belong to semasiology. Semantic expression of intensity is mentioned there in connection with synonyms, Arabic words among themselves, or Arabic versus Serbocroatian or foreign, in so far as between such pairs of synonyms differences in intensity are existent.

»Changes in grammatical value« concern the fourth group subdivided further in four sub-groups, the first of which comprises: »Changes of grammatical category«. Although the change of function is frequent in Arabic, especially among nouns, adjectives, participles (nominal forms), Arabic words have come into Serbocroatian language in a definite category, and are exclusively being used in such function. Those are many nominal Arabic forms used in Serbocroatian as proper names. There is a divergence from Arabic usage, so that some Arabic nouns take over the function of Serbocroatian adjectives or adverbs (especially those in accusative).

In the second sub-group: »Changes of syntactical function« there is nothing particular in connection with Arabic words in Serbocroatian language. Some of them, having changed the category, have

also taken over the functions corresponding to the words in the new category and have stopped performing earlier functions.

The third sub-group deals with »Changes of grammatical gender«. Such changes had no important influence on the semantics of Arabic words in Serbocroatian language. Certain number of nouns has undergone such a change (especially those with the suffix -at, having passed from feminine gender into masculine, more rarely into neuter in Serbocroatian language, while in some cases Serbocroatian suffix -a, has been added to them to preserve their original feminine gender).

The adjectives, with the addition of Serbocroatian endings, became capable of expressing gender like the rest of Serbocroatian adjectives. But another group without those endings, has only one form for all genders (they are actually completely unchangeable, so with their nouns they form a special kind of syntagma which is felt as a compound-word).

The fourth sub-group discusses: »Changes in grammatical number«, the most important of which is the usage of a large number of Arabic plurals, under the Turkish influence, as Serbocroatian singulars. Here the words have hardly experienced any semantic changes, except a small number of them.

The chapter: »Consequences of the change in meaning« discusses the most important semantic phenomena: synonymy, polysemy and antonymy. These phenomena have not been discussed in more detail from the theoretical point of view, since the author has already published separate studies on that subjects both generally, and in connection with Arabic in particular. Here the importance of discussion of these phenomena has been mentioned in connection with Arabic words in Serbocroatian language only. The importance of the occurrence of synonymy as well as the process of desynonymisation on disappearance of Arabic words from the living speech, and for the reasons of different nature, has been pointed out.

In »Conclusion«, after having summed up the different problems discussed in the paper, the importance of their more profound and more extensive treatment has been emphasized, especially with respect to the permanent and ever faster process of disappearance of Arabic words from the living usage, since the generation of those who used them or knew them at least partly, have been dying out. However, the study will be complete once the Arabic words (possibly within the Turkish loanwords in a broader sense) are compiled completely, not only from the colloquial speech and folk literature, but from Yugoslav literature in general as well, and when they are studied objectively and in detail, not only from the linguistic aspect but within the framework of other disciplines where it might be useful to include also the Arabic words not only for their own sake, but because of throwing more light on other important problems in connection with the existence of those words in the Serbocroatian language.